

ΑΙΤΙΑ ΤΗΣ ΠΤΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

Υ Π Ο

ΔΗΜ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ

Ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου εἶναι ὁ ἀψευδὴς τῶν ἐγκοσμίων κριτῆς, ὅταν, ἐννοεῖται, αὕτη ἀντικειμενικῶς ἐξετάζη τὰ πράγματα καὶ κρίνῃ ἄνευ προκαταλήψεων καὶ προϋποθέσεων. Τότε ἡ ἱστορία δὲν εἶναι μόνον ὁ κριτῆς ἀλλὰ καὶ ὁ διδάσκαλος ὁ καθοδηγῶν εἰς ἀποφυγὴν ἐκείνων ἄτινα προεκάλεσαν τὸ κακόν.

Κατὰ τὰς ἡμέρας αὐτάς, κατὰ τὰς ὁποίας συνεπληρώθη πεντακοσιαετία ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Βασιλίδος καὶ ὁ νοῦς ἡμῶν εἶναι ἐστραμμένος πρὸς τὴν μεγάλην ἐθνικὴν τραγωδίαν, φυσικὸν εἶναι νὰ ἀναζητῶνται τὰ αἷτια τὰ προκαλέσαντα τὴν καταστροφὴν. Τὸ θέμα εἶναι μεγάλῃς σημασίας καὶ ἐνδελεχοῦς μελέτης ἄξιον. Ἀλλὰ σήμερον δὲν θὰ ἐπεκταθῶ εἰς ἐξέτασιν τοῦ ὅλου θέματος, ἀλλὰ λαμβάνων ὑπ' ὄψιν τὰ περιορισμένα χρονικὰ ὅρια μιᾶς ἀνακοινώσεως, θὰ περιορισθῶ εἰς ἐξέτασιν ἑνὸς μόνον σημείου τοῦ ζητήματος· κατὰ πόσον δηλαδὴ ἡ διαμορφωθείσα ἐν Βυζαντίῳ θρησκευτικῆς συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐξασθένησιν καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν πτῶσιν τοῦ Βυζαντίου, ὡς συνήθως ὑποστηρίζεται.

Ὅτι εἰς τὸ Βυζάντιον, ἰδίως μετὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀκμῆς τῶν θεολογικῶν γραμμάτων, κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα, ἐπηκολούθησεν ἐποχὴ βαθμηδὸν προϊούσης παρακμῆς εἶναι ἀναντίρρητον. Εἰς συζήτησιν τῶν ὑπερβαινόντων τὴν ἀνθρωπίνην κατάληψιν θεολογικῶν ζητημάτων δὲν προέβαινον μόνον οἱ ἐπαῖοντες ἀλλὰ καὶ ἄνθρωποι στερούμενοι πάσης μορφώσεως. Αὐτὸς ὁ μέγας τῆς ἐκκλησίας πατὴρ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς († 390) ἐλέγχει «τὴν γλωσσαλγίαν τῶν αὐθημερινῶν σοφῶν καὶ τῶν χειροτονήτων θεολόγων, οἷς τὸ θελῆσαι μόνον πρὸς τὸ εἶναι σοφούς». Ὁ δὲ μέγας ἐπίσης θεολόγος Γρηγόριος ὁ Νύσσης († 394), ἐιρωνευόμενος τὴν παρὰ πάντων συζήτησιν καθαρῶς θεολογικῶν ζητημάτων, λέγει: «ἐάν περὶ ὀβολοῦ ἐρωτήσης, ὁ δέ σοι περὶ γεννητοῦ καὶ ἀγεννήτου ἐφίλοσόφησεν· ἐάν περὶ τιμήματος ἄρτου πύθοιο, μείζων ὁ Πατὴρ ἀποκρίνεται καὶ ὁ Υἱὸς ὑποχείριος. Εἰ δὲ τὸ λουτρὸν ἐπιτήδειόν ἐστι εἰ-
ποις, ὁ δὲ ἐξ οὐκ ὄντων τὸν Υἱὸν εἶναι διωρίσατο. Οὐκ οἶδα τί χρὴ τὸ

κακὸν τοῦτο ὀνομάσαι, φρενίτιν ἢ μανίαν ἢ τι τοιοῦτο κακὸν ἐπιδήμιον ὃ τῶν λογισμῶν τὴν παραφορὰν ἐξεργάζεται».

Πάντες ἐπεκαλοῦντο ὑπὲρ τῶν ἀντιλήψεων τῶν τὴν ἱεράν παράδοσιν· ἀλλ' ἱερά παράδοσις δὲν ἐθεωρεῖτο πλέον μόνον ὅτι πάντοτε, πανταχοῦ καὶ ὑπὸ πάντων ἐπιστεύθη, ἀλλ' ὅ,τι καὶ μεταγενεστέρως ὑπὸ ἀτόμων ὑπεστηρίχθη, καὶ πολλάκις ὑπὸ ξένας ἐπιδράσεις. Προϊόντος δὲ τοῦ χρόνου καὶ αὐξανούσης τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς χείρονος ταύτης ἡμιαμαθείας καὶ τῆς δεισιδαιμονίας, ἤρχισε διαμορφουμένη μία μονομερὴς καὶ νοσηρὰ θρησκευτικότης, μία θρησκοληψία, παραγνωρίζουσα τοὺς λοιποὺς ὅρους τῆς ἐπιγείου ζωῆς. Ἰδεῶδες ἐθεωρεῖτο ὁ μοναχικὸς καὶ ἀσκητικὸς βίος, ὡς ἐκ τοῦ ὁποίου ὁσημέραι ηὐξάνετο ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ δύναμις τῶν μοναχῶν, τόσον, ὥστε ὅταν ἦλθεν ἡ ὥρα τῆς τελικῆς κρίσεως ἐλάχιστοι εὐρέθησαν οἱ ὑπερασπισταὶ τῆς βασιλίδος. Τὸ σοφὸν λόγιον τῶν προγόνων «σὺν Ἀθηνᾶ καὶ χεῖρα κίνει» ἐλησμονήθη, ὡς καὶ ὅτι διεκήρυτεν ὁ πρῶτος μετὰ τὴν ἄλωσιν πατριάρχης Γεννάδιος ὁ Σχολάριος, λέγων «οὐδεὶς εἴωθε βοηθεῖν ἀμελοῦντι».

Παρ' ὅλα ταῦτα ὅμως ἡ ἐκκλησία δὲν ἀπώλεσε τὴν ζωτικότητά της καὶ δὲν ἔπαυσε φροντίζουσα διὰ τὴν ἠθικὴν μόρφωσιν τοῦ λαοῦ καὶ διὰ τὴν γένεσιν ἐνδιαφέροντος οὐ μόνον διὰ τὰ ἱερά γράμματα ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἐθνικὴν σοφίαν. Ἀξιοθαύμαστος δ' εἶναι ἡ ἐπιτυχὴς προσπάθεια τῆς ἐκκλησίας διὰ τὴν ἐκχριστιάνισιν τῶν Σλαύων καὶ ἄλλων βαρβάρων λαῶν. Ἐν μιᾷ λέξει, ὅπως ὀρθῶς ἐλέχθη, ἡ ἐκκλησία τοῦ Βυζαντίου «παρέμεινεν ὁ πλέον πολιτισμένος ὀργανισμὸς ὁποῖον ἐγνώρισεν ὁ κόσμος ἕως τότε». Ἀλλως δὲν πρέπει νὰ λησμονῇται ὅτι οὐδέποτε ἔλειψαν εἰς τὸ Βυζάντιον ἄνδρες μορφωμένοι καὶ ἐμφορούμενοι τοῦ ἀληθοῦς πνεύματος τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀποκρούοντες τὰς ὑπερβολὰς ὑπερσυντηρητικῶν τάσεων. Τοιουτοτρόπως οἱ μεγάλοι τῆς ἐκκλησίας πατέρες ἦσαν οἱ κυριώτεροι ἐκπρόσωποι τῆς ὑγιοῦς φιλελευθέρως τάσεως· καὶ ἤδη Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς διεκήρυτε «παίδευσιν τῶν παρ' ἡμῖν ἀγαθῶν εἶναι τὸ πρῶτον, οὐ ταύτην μόνον τὴν εὐγενεστέραν καὶ ἡμετέραν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἕξωθεν, ἣν οἱ πολλοὶ Χριστιανῶν διαπτύουσιν ὡς ἐπίβουλον καὶ σφαλερὰν καὶ Θεοῦ πόρρω βάλλουσιν, κακῶς εἰδότες». Ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ Συνέσιος ὁ Πτολεμαῖδος καὶ τόσοι ἄλλοι σπουδαῖοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, συνδυάζοντες Ἑλληνισμὸν καὶ Χριστιανισμὸν, ἐγένοντο οἱ θεμελιωταὶ τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς εἰκονομαχίας οἱ ὀπαδοὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολιτικῆς ἀνακαινίσεως ἀντετάσσοντο πρὸς τοὺς ὑπερσυντηρητικοὺς ὀπαδοὺς τῆς εἰκονολατρείας. Κατόπιν ὁ μέγας πατριάρχης Φώτιος, θιασώτης τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας, ἦτο ὁ κυριώτερος ἐκπρόσωπος τῆς μερίδος τῶν πολιτικῶν, ὡς ἐλέγοντο τότε οἱ φιλελεύθεροι· ὁ δ' ἀντίπαλος αὐτοῦ Ἰγνάτιος ἦτο ὁ κυριώτερος ἐκπρόσωπος τῆς μερίδος τῶν ζηλωτῶν. Βραδύτερον ὁ Ἰωάννης Μαυρόπουλος, ὁ Ἰωάννης Ξιφιλῖνος, ὁ Ψελλός, ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης καὶ τόσοι ἄλλοι — ἵνα ὀλίγους ἐκ τῶν πολλῶν ἀναφέρω — διεκρίθησαν διὰ τὴν βαθεῖαν ἐκτίμησίν των πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν πνευματικωτέραν ἀντίληψιν τῆς θρησκείας. Κατὰ τὸν ιδ' αἰῶνα ἐμφανῆς ἦτο ἡ ἀντίθεσις τῶν δύο τάσεων, τῆς συντηρητικῆς, τῆς ὁποίας σηματοφόροι ἦσαν οἱ ἡσυχασταὶ μοναχοὶ καὶ τῆς φιλελευθέρας, ἣτις ζωηρῶς ἀπέκρουε τὰς ὑπερμυστικίζουσας ταύτας τάσεις. Ἐπίσης ἔντονος ἦτο ἡ διάστασις, κατὰ τοὺς χρόνους τῶν τῶν Παλαιολόγων, μεταξὺ ἐνωτικῶν καὶ ἀνθενωτικῶν. Τοιοῦτοτρόπως ἐπετυγχάνετο ἰσορροπία τις καὶ ἡμποδίζετο ἡ ἐπικράτησις μονομερῶν τάσεων.

Τὸ δὲ θαυμαστὸν εἶναι ὅτι, παρ' ὅλας τὰς ἀντιθέσεις καὶ διαφοράς, τόση διετηρεῖτο ἡ ζωτικότης τῆς ἐκκλησίας, ὥστε, ὅταν μετὰ τὴν ἄλωσιν, ὁ κατακτητὴς ἔδωκε προνόμια εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ὅχι βεβαίως ἐκ φιλελληνισμοῦ ἢ χριστιανοφιλίας, ἀλλὰ διὰ νὰ ἔχῃ εἰς τὰ πρόσωπα τῶν ἡγετῶν τῆς ἐκκλησίας προχειρῶς ὑπευθύνους καὶ οἶονεὶ ὁμήρους διὰ πᾶσαν ἐκδήλωσιν ἀντιδράσεως, ἡ ἐκκλησία εὐρέθῃ ἐτοίμη καὶ ἱκανὴ νὰ ἀναλάβῃ καὶ τὴν πολιτικὴν ἡγεσίαν τοῦ Γένους, καὶ ἀνεδείχθῃ πραγματικὸς ἐθνάρχης, ἀντικαταστήσασα τὴν ἐκλείψασαν πολιτικὴν ἡγεσίαν καὶ διεξαγαγοῦσα μετὰ ζήλου καὶ ἐπιτυχίας τὰ νέα της καθήκοντα.

Ἡ ἐκκλησία, κατὰ τοὺς ζοφεροὺς χρόνους τῆς δουλείας διεφύλαξε καὶ ἀνεζωπύρησε τὴν πίστιν εἰς τὴν θρησκείαν καὶ τὰς παραδόσεις τῶν πατέρων· αὕτῃ διετήρησε τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν ἀγάπην οὐ μόνον πρὸς τὰ ἱερὰ γράμματα ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν ἐθνικὴν γραμματείαν· αὕτῃ ἐνεφύσησε τὴν ἐλπίδα αἰσιωτέρου μέλλοντος καὶ ἐγένετο κύριος συντελεστής τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας.

Καὶ ἡ ὑπὸ ἐπίδρασιν Λατίνων συγγραφέων ἐκφερομένη γνώμη, τὴν ὁποίαν ἀβασανίστως ἀκολουθοῦν τινες τῶν ἡμετέρων, καθ' ἣν ἡ κατὰ τῆς ἐνώσεως πολεμικὴ ἐπέφερε τὴν πτῶσιν τοῦ Βυζαντίου εἶναι ὅλως ἀστήρικτος. Αἱ ἀπὸ τοῦ β' αἰῶνος ἐμφανισθεῖσαι κυριαρχικαὶ τάσεις τῶν

παπῶν καὶ κατ' ἐξοχὴν ἡ συμπεριφορὰ τῶν Λατίνων κατὰ τὰς σταυροφορίας καὶ τὴν Λατινοκρατίαν εἶχε γεννήσει, φυσικῶ τῷ λόγῳ, σφοδροτάτην ἀντιπάθειαν κατ' αὐτῶν, ἐφ' ὅσον μάλιστα ᾔτο γνωστὸν ὅτι οἱ Λατῖνοι ἐπεδίωκαν τὴν ὑποταγὴν τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας καὶ τὴν ὑπ' αὐτῆς ἀποδοχὴν τῆς παπικῆς κυριαρχίας, ἀρχῆς σαφῶς ἀντικειμένης πρὸς τὰς χριστιανικὰς ἀρχὰς καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ θέσμια. Ἄλλως ἡ ἀδιαφορία καὶ ἀπροθυμία τὴν ὁποῖαν ἐπεδείκνυνεν ὁ δυτικὸς ἐν γένει κόσμος πρὸ τοῦ ἐπαπειλουμένου κινδύνου, μαρτυροῦν πόσον ὀλίγα εἶχεν ἡ προσδοκῆ τοῦ Βυζαντίου καὶ ἐὰν ἐπετελεῖτο ἐκ πολιτικῆς σκοπιμότητος ἡ ἔνωσις, ἐφ' ὅσον μάλιστα ἡ ἱστορία μαρτυρεῖ ὅτι οὐδεμίαν σοβαρὰν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων εἶχεν ἡ ὁμοιογένεια τῆς θρησκείας. Ἡ πτώσις τοῦ Βυζαντίου ὀφείλεται εἰς πολλοὺς καὶ διαφόρους παράγοντας καὶ κυρίως εἰς τὰς ἀενάους ἐπιδρομὰς βαρβαρικῶν φύλων, ὡς καὶ τοὺς ἱστορικοὺς νόμους τοὺς διέποντας τὰ ἀνθρώπινα, ἐναλλαγῆς ἀκμῆς καὶ παρακμῆς ἀτόμων καὶ ἐθνῶν. Βεβαίως καὶ αἱ ἀτελεύτητοι θρησκευτικαὶ ἔριδες καὶ ἡ καθόλου θρησκευτικὴ διαμόρφωσις εἰς τὸ Βυζάντιον συνετέλεσαν εἰς τὴν παρακμὴν του. Ἡ μονομερὴς περὶ τὰ θεία ἐνασχόλησις παρημπόδιζεν ἕν τιμι μέρῳ τὴν μέριμναν διὰ τὰς κοινωνικὰς καὶ ἐθνικὰς ἀνάγκας.

Τὸ νὰ ἀποδίδεται ὅμως ἀποκλειστικῶς ἡ κατὰ κύριον λόγον ἡ παρακμὴ καὶ ἡ πτώσις τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν ἐν αὐτῷ κρατήσασαν μονομερῆ θρησκευτικότητα εἶναι ὑπερβολικόν.

Πράγματι δὲν εἶναι τόσον ἄπορον τὸ ὅτι, ἐπὶ τέλους, μετὰ ἡρωϊκὰς προσπάθειας καὶ ἐν μέσῳ σοβαρωτάτων ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν περιστάσεων, ὑπέκυψε τὸ Βυζάντιον, ὅσον τὸ ὅτι ἐπὶ τόσους αἰῶνας διετηρήθη καὶ ἤκμασε, καταστὰν εἰς τῶν κυριωτέρων παραγόντων τοῦ σημερινοῦ πολιτισμοῦ.